

भक्तपुरको विभिन्न जात्रापर्वहरुमा प्रदर्शन गरिने रथ
र खट्को स्थापत्यकलाः
एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकायअन्तर्गत नेपाली
इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक
परिपूर्तिको प्रयोजनका निमित्त प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधनिर्देशक
उप-प्रा.डा. मिलन रत्न शाक्य

प्रस्तोताः
सुरेश मान लाखे
परिक्षा रोल नं.: ०२९८२

नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं
२०६३

शोधनिर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्र शोध प्रबन्धको पाठ्यक्रम अनुसार परिपुर्ति निमित्त यस केन्द्रीय शिक्षण विभागका विद्यार्थी श्री सुरेश मान लाखेले “भक्तपुरको विभिन्न जात्रापर्वहरुमा प्रदर्शन गरिने रथ र खट्को स्थापत्यकला: एक अध्ययन” विषयको अनुसन्धान प्रबन्ध तयारु गर्नुभएको हो । यस शोधपत्रमा निजले बौद्धिक एवं अनुसन्धान प्रक्रियामा तत्परताकासाथ मेहनत र लगनपूर्वक तयार गरेकोमा मलाई सन्तोष लागेकोले आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०६०/०८/..... गते

शोधपत्रको स्वीकृति

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक संकायअन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको स्नातकोत्तर तह, द्वितीय वर्षको दसौं पत्र 'शोध पत्रको' पाठ्य आंशिक परिपूर्ति निमित्त शैक्षिक सत्र वि.सं. २०६०/६१ का विद्यार्थी श्री सुरेश मान लाखेद्वारा प्रस्तुत गर्नुभएको "भक्तपुरको विभिन्न जात्रापर्वहरुमा प्रदर्शन गरिने रथ र खट्को स्थापत्यकला: एक अध्ययन" शोधपत्र स्वीकृत गरियो ।

प्रा. डा. मुकुन्दराज अर्याल

(विभागीय प्रमुख)

(बाह्य परीक्षक)

उप.प्रा.डा. मिलन रत्न शाक्य

(शोधनिर्देशक)

मिति:

कृतज्ञताज्ञापन

यस विषयमा शोधलेखनको लागि स्वीकृत गरी अन्वेषण गर्न होसला बढाउन भएकोमा त्रि.वि.वि. नेपाली इतिहास, संस्कृति र पुरातत्व विभाग प्रति म कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु । यस शोधलेखनका शोधनिर्देशक आदरणीय गुरू डा. मिलन रत्न शाक्यज्युको मार्ग निर्देशन र लेखनको लागि उहाँप्रति म कृतज्ञ छु । यसैगरी शोधलेखनको लागि होसला प्रदान गर्नुहुने त्रि.वि.वि. संस्कृति विभागका आदरणीय गुरूहरू डा. मुकुन्दराज अर्याल, डा. दिनेश चन्द्र रेग्मी, डा. प्रेम खत्री, डा. पेशल दाहल, डा. माला मल्ल ज्युहरूको सुभाबको लागि उहाँहरूप्रति म कृतज्ञ छु ।

यस शोध लेखन एंवम् स्थलगत अध्ययनको क्रममा सूचना संकलन, अन्तर्वार्ता लागि सहयोग एवं सम्बन्धित प्रबन्ध मिलाई दिनु भएकोमा मेरा मित्रहरू, रत्न प्रसाद प्रधानाङ्ग, राम सुन्दर खाइतु, किरण शिलपकार, सत्य त्वयाना, मंगल सुन्दर शिलपकार ज्युहरू प्रति म हार्दिक धन्यावाद ज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै शोध कार्य गर्नको लागि सदा होसला दिँदै आउने भएका मेरा दाजु प्रकाश जोशी (हाल अमेरिका) प्रति म कृतज्ञ छु ।

यस शोध लेखनको लागि आवश्यक जानकारी प्रदान गर्नुहुने, संस्कृति विद लीला भक्त मुनाकर्मी, डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, बिनोदराज राजउपाध्याय, कृष्ण ब. भैल, कृष्ण ब. शिलपकार, राम व. भैल ज्युहरू प्रति म कृतज्ञ छु । त्यस्तै यस लेखनको लागि आवश्यक स्केच गरिदिनु हुने मेरो मित्र निलम वन्तज्य र फोटोग्राफर थोमस एल.केली ज्यू (चित्र फलक नं. २३) प्रति म अभारी छु र भक्तपुरको नक्शा र अन्य जानकारी दिन हुने भक्तपुर पर्यटन विकास बोर्ड प्रति पनि म कृतज्ञ छु ।

यस शोधलेखनको लागि होसला सल्लाह एवं पुस्तक दिनु हुने मेरा अभिन्न मित्रहरू सुभाषराम प्रजापती, अजय मानन्धर, श्रृजना गुभाजु, डिम्पल श्रेष्ठ, रशना शाक्य, अम्बिका सुब्बा, भिमा लिम्बु, हिमाली लामा, सम्पूर्ण अधिकारी, कल्पना न्यौपाने ज्युहरू प्रति म धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै यस शोध कार्यलाई लिपि बद्ध गरिदिनु हुने मेरा मित्र सर्भ फोटो एण्ड कम्प्युटर सर्भिसका प्रियश्वर महर्जन र अशोक महर्जन प्रति म कृतज्ञ छु ।

सुरेश मान लाखे

विषय सूची

शोधनिर्देशकको सिफारिस पत्र	क
शोधपत्रको स्वीकृति पत्र	ख
कृतज्ञताज्ञापन	ग
विषयसूची	घ
पहिलो अध्याय: परिचय	१-७
१.१ पृष्ठभूमी	१
१.२ समस्या कथन	३
१.३ उद्देश्य	३
१.४ महत्त्व	३
१.५ अध्ययन क्षेत्र र सिमा	४
१.६ पूर्वकार्यको समिक्षा	४
१.७ अध्ययन विधि	६
दोस्रो अध्याय: रथ र खट्को स्थापत्य परम्परा	८-२३
२.१ रथको अर्थ र परिभाषा	८
२.१.१ वैदिक कालमा रथ	१०
२.१.२ बुद्धकालमा रथ	१०
२.१.३ पुराणकालमा रथ	११
२.२ स्थापत्य तथा वास्तुकलामा रथ	१३
२.३ रथका प्रयोजन	१४
२.३.१ धार्मिक रथ	१४
२.३.२ सार्वजनिक रथ	१४
२.४ खट्को अर्थ र परिभाषा	१५
२.५ नेपालमा रथ तथा खट् प्रचलन	१९
२.६ निष्कर्ष	२२

तेस्रो अध्याय: भक्तपुरमा प्रचलित रथ र खट् जात्रा	
प्रदर्शन गरिने जात्रापर्वहरु	२४-३६
३.१ रथ र खट् जात्रापर्वहरु	२५
३.१.१ रथ जात्रा	२६
३.१.२ खट् जात्राहरु	२७
३.१.२.१ बराही खट् जात्रा	२७
३.१.२.२ महाकाली र महालक्ष्मी खट् जात्रा	२८
३.१.२.३ ब्रम्हायणी र माहेश्वरी खट् जात्रा	२९
३.१.२.४ कुमारी खट् जात्रा	२९
३.१.२.५ इन्द्रयाणी खट् जात्रा	२९
३.१.२.६ चण्डि भगवती खट् जात्रा	३०
३.१.२.७ भीमशेन खट् जात्रा	३०
३.१.२.८ भैरवनाथ खट् जात्रा	३०
३.१.२.९ अन्य खट् जात्रा	३१
३.१.३ सायाँ (गाईजात्रा)	३१
३.२ नेपालका अन्य रथ तथा खट् जात्राहरु	३२
३.३ रथ तथा खट् अंकित विविध कला वास्तुकलाका नमुनाहरु	३४
३.३.१ प्रस्तर मूर्ति तथा वास्तुकलामा कुँदिएका रथ र खट्हरु	३४
३.३.२ मन्दिर वास्तुकलाको काष्ठकलामा कुँदिएका रथ तथा खट्	३५
३.३.३ चित्रकलामा कुँदिएका रथ तथा खट्	३५
३.४ निष्कर्ष	३६
चौथो अध्याय: रथ तथा खट्को स्थापत्यकलागत संरचना र निर्माणशैली	३७-५५
४.१ रथ तथा खट्हरुको संरचनाहरु	३७
४.१.१ प्वल (छाना)	३८
४.१.२ घ:मा: (पाङ्ग्रा)	३९
४.१.३ आँसिँ	४०
४.१.४ त्वल (तोरण)	४०
४.१.५ गजू (गजूर)	४१

४.१.६ बेता:सिँ	४१
४.१.७ न्व: (नोल)	४२
४.२ भैरवनाथ रथको स्थापत्यकला	४२
४.२.१ भैरवनाथ रथका मुख्य अङ्गहरु	४३
४.२.१.१ बेतासि:	४४
४.२.१.२ घ:मा:	४४
४.२.१.३ घ:मा:का	४५
४.२.१.४ आँसिँ	४५
४.२.१.५ ट्वाक	४५
४.२.१.६ लकाँ सिँ	४५
४.२.१.७ भया:	४५
४.२.१.८ त्वल	४६
४.२.१.९ प्वल	४६
४.२.१.१० विमान	४६
४.२.१.११ गजू	४६
४.३ भैरवनाथ रथको निर्माण शैली	४७
४.४ भक्तपुर प्रदर्शन गरिने खट्को स्थापत्यकला	४८
४.४.१ एक तल्ले छाना	४८
४.४.२ दुई तल्ले छाना	४८
४.४.३ तीन तल्ले छाना	४९
४.४.४ मार खट्	४९
४.४.५ विमान खट्	५०
४.५ भक्तपुरमा प्रदर्शन गरिने खट्को निर्माण शैली	५०
४.६ काठमाडौँमा प्रचलन रहेको देवदेवीको खट्	५१
४.७ साँ याँ खट्	५२
४.७.१ भैल चौँ खट्	५२
४.७.२ ताहाँ साँ	५३
४.७.३ डोको खट्	५४

४.७.४ दोसाँ खट्	५४
४.८ निष्कर्ष	५५
पाँचौ अध्याय: उपसंहार	५६-५९
५.१ सुभाव	५८
सन्दर्भग्रन्थसूची	
चित्र फलकहरु	
परिशिष्टहरु	